

Studia dualne jako forma akademickiego laboratorium innowacji dydaktycznej. Analiza przypadku studiów dualnych drugiego stopnia na kierunku ekonomia społeczna w Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie

JANINA PACH*, RENATA ŚLIWA**

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków, Polska

Potencjał tworzony w ramach formuły studiów dualnych odpowiada na potrzeby edukacyjne wyrażające ze specyfiki funkcjonowania podmiotów ekonomii społecznej. Ta swoista forma laboratorium innowacji dydaktycznej otwiera możliwości nie tylko podejmowania starań na rzecz upowszechniania samej idei ekonomii społecznej, ale i wyjścia naprzeciw ujawniającym się deficytom w funkcjonowaniu podmiotów ekonomii społecznej.

Celem niniejszego artykułu jest rozpoznanie efektów uzyskanych z przeprowadzonych studiów dualnych oraz zarysowanie na tej podstawie zmiany w postrzeganiu pracy w ramach gospodarki społecznej. W badaniach wykorzystano technikę ankiety wspomaganą komputerowo (CAWI).

Postawioną hipotezę, że ukończenie studiów na kierunku ekonomia społeczna w formule dualnej zauważalnie przełożyło się na wzrost dojrzałości w postrzeganiu problemów związanych z funkcjonowaniem gospodarki społecznej zweryfikowano pozytywnie, ze względu na wysoki odsetek respondentów uznających, że ważne jest głównie probiznesowe nastawienie wobec problemów funkcjonowania podmiotów ekonomii społecznej.

SŁOWA KLUCZOWE: edukacja z zakresu ekonomii społecznej, podmioty ekonomii społecznej, postrzeganie problemów funkcjonowania gospodarki społecznej, studia dualne.

Dual degree studies as a form of academic laboratory of didactic innovation. Case study of the dual second-degree studies in social economy at the Pedagogical University of Cracow

The potential created under the formula of dual studies responds to educational needs that arise from the specificity of functioning of social economy entities. This specific form of didactic innovation laboratory opens opportunities not only to make efforts to popularize the very idea of social economy, but also to meet the emerging deficits in the functioning of social economy entities.

*E-mail: janina.pach@up.krakow.pl

**E-mail: renatasliwa@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9177-0742

ORCID: 0000-0001-5029-8798

© Instytut Badań Edukacyjnych

The purpose of this paper is to identify the effects obtained from the conducted dual studies and to outline on this basis change in the perception of work within the social economy. The research used a computer-assisted survey technique (CAWI).

The hypothesis that graduates from a dual degree program in social economy, noticeably led to an increase in the maturity of the perception of problems related to the functioning of the social economy was verified positively, as a high percentage of respondents recognized the importance of a mainly pro-business attitude towards the problems of functioning of social economy entities.

KEYWORDS: dual studies, functioning problems, perception of social economy, social economy entities, social economy education.

Wprowadzenie

Podmioty ekonomii społecznej często pozostają niewidoczne, niezbrane i słabo identyfikowalne rynkowo. W efekcie o ich istnieniu stanowi skuteczność promowania idei samej ekonomii społecznej, możliwość zaangażowania odpowiednio wydajnych zasobów wytwórczych, a także wsparcie czerpane ze współuczestnictwa w tych procesach państwa, przedsiębiorstw czy samorządów, włączając proces wzajemnego uczenia się. Rola kadry akademickiej sprowadza się do starań podejmowanych nie tylko w obszarze badawczo-naukowym, ale jednocześnie do działań skoncentrowanych wokół promowania wymiany idei, tworzenia sieci współpracy między praktykami, politykami i innymi interesariuszami ekosystemu. Taka moderująca rola uczelni wyłania się wyraźnie z raportów przygotowywanych w poszczególnych krajach, choć często jest ona pomijana w opisach wpływu działalności akademickiej na rozwój przedsiębiorstw społecznych w Europie. Nie należy pomijać czy umniejszać roli badaczy w zakresie rozwoju przedsiębiorstw społecznych i innych pokrewnych obszarów przejawiającej się w prowadzeniu analiz monitorujących sektor czy upowszechnianiu wyników badań w społeczeństwie, także poprzez liczne inicjatywy wspierane niejednokrotnie przez organy administracji publicznej. Istniejące narzędzia i podejścia częstokroć pozostają nieadekwatne do możliwości uchwycenia procesów rozwoju zachodzących na wielowymiarowych obszarach działalności przedsiębiorstw społecznych. Innowacyjne podejścia, obejmujące interdyscyplinarność i nowe epistemologie, są potrzebne do zidentyfikowania zachodzących ewolucji (Komisja Europejska [KE], 2020).

Upowszechnianie idei ekonomii społecznej wydaje się ważne w świetle badań opinii mieszkańców Małopolski z 2019 roku. W Małopolsce ekonomia społeczna dla ludności oznacza działalność na rzecz rozwoju lokalnego (37,5%) oraz przedsiębiorczość (27,8%). Choć liczna grupa respondentów (blisko 60%) nie korzystała z oferty przedsiębiorstw społecznych, to około 20% z nich zna ten sektor z Internetu, telewizji, prasy itp. Szczególnie często odbiorcami oferty przedsiębiorstw społecznych są osoby w wieku od 18 do 24 lat, które nie mieszkają w Krakowie (67,6%; Małopolskie obserwatorium rozwoju regionalnego, 2020).

Specyfika funkcjonowania podmiotów ekonomii społecznej (silne oparcie na publicznych programach wsparcia, braki zasobowe – kadrowe i finansowe, wciąż kształtujące się teoretyczno-naukowe podstawy działania sektora) uzasadnia podejmowanie starań na rzecz nie tyle upowszechnienia samej idei ekonomii społecznej, co głębszego wniknięcia w jej potrzeby i wyjście naprzeciw ujawniającym się deficytom. Oferta studiów dualnych wydaje się odpowiadać na potrzeby edukacyjne w ramach powyższych uwarunkowań

działalności podmiotów ekonomii społecznej i stanowi swoistą formę laboratorium innowacji dydaktycznej rozwijanej w Polsce i na świecie. Taka innowacyjna formuła dydaktyczna stworzona na potrzeby sektora ekonomii społecznej została rozwinięta na poziomie studiów wyższych drugiego stopnia po raz pierwszy w Polsce w Uniwersytecie Pedagogicznym (UP) w Krakowie. Studia dualne obejmowały, w ukończonej w 2021 roku edycji, obok kanonu przedmiotów akademickich (836 godzin na 55 przedmiotach), zajęcia w formie praktycznej prowadzone przez przedstawicieli sektora ekonomii społecznej oraz przedsiębiorstw realizujących misję społecznej odpowiedzialności biznesu (391 godzin na 33 przedmiotach prowadzonych przez 19 praktyków), sześciomiesięczne staże realizowane na pierwszym i drugim roku studiów (trzy miesiące na każdym roku, tj. 960 godzin, w 27 organizacjach), dwa certyfikowane szkolenia, mające na celu podniesienie kompetencji studentów w zakresie wykorzystania technologii ICT (po cztery dni szkoleń dla każdego studenta w grupach 11- i 12-osobowych, 32 godziny szkoleń), wizyty studyjne w podmiotach mogących służyć jako przykłady tzw. dobrych praktyk w obszarze ekonomii społecznej (15 organizacji), przygotowywanie prac dyplomowych we współpracy z przedstawicielami otoczenia społeczno-gospodarczego/ praktykami/promotorami pomocniczymi (10 studentów współpracujących z promotorami pomocniczymi).

Celem niniejszego artykułu jest rozpoznanie efektów uzyskanych z przeprowadzonych studiów dualnych, w tym zarysowanie na tej podstawie preferencji zawodowych absolwentów oraz zmiany dojrzałości w postrzeganiu pracy i problemów wyrastających w ramach gospodarki społecznej.

Głównym założeniem pracy jest ukazanie specyfiki studiów dualnych na kierunku ekonomia społeczna na podstawie analizy odpowiedzi uzyskanych w ramach techniki badawczej, którą stanowiła ankieta wspomaganą komputerowo (ang. *Computer-Assisted Web Interview*, CAWI). W szczególności zaś starano się przedstawić zmiany w postrzeganiu studiów i sektora ekonomii społecznej przez studentów na początku studiów oraz po ich zakończeniu.

Badania te, szczególnie w mikroskali (z perspektywy lokalnej), są potrzebne do zobrazowania skuteczności działań podejmowanych na rzecz zwiększenia świadomości dotyczącej przedsiębiorstw społecznych oraz konieczności jej rozpowszechniania w krajach takich jak Polska, gdzie akceptacja i stosowanie koncepcji przedsiębiorstwa społecznego jest na poziomie przeciętnym¹.

Pytanie badawcze dotyczy zmiany podejścia studentów do postrzegania gospodarki społecznej (sektora ekonomii społecznej, przedsiębiorstw odpowiedzialnych społecznie) w efekcie odbycia dualnej formuły studiów na kierunku ekonomia społeczna – projektu dydaktycznego postrzeganego jako laboratorium innowacji dydaktycznej.

Stawiana jest hipoteza, że ukończenie studiów na kierunku ekonomia społeczna w formule dualnej zauważalnie przełożyło się na wzrost dojrzałości postrzegania problemów związanych z funkcjonowaniem gospodarki społecznej.

Struktura niniejszego artykułu obejmuje przegląd literatury przedmiotu na temat dualnej formuły studiowania oraz zaprezentowanie metodyki i wyników badań ankietowych CAWI przeprowadzanych z osobami uczestniczącymi w dualnym projekcie studiów.

¹ Stosunkowo duża, szacowana ilość przedsiębiorstw społecznych jest wykazywana w raporcie KE w innych krajach, np. w Wielkiej Brytanii (KE, 2020).

1. Studia dualne szansą sektora ekonomii społecznej na poprawę stabilności i jakości kadry

1.1. Zarys przeglądu badań z zakresu edukacji ekonomicznej

Edukacja – postrzegana przez ekonomistów od strony popytowej jako inwestycja ze zróżnicowanymi stopami zwrotu (w zależności od czynników oddziałujących na proces dyskontowania przyszłości), od strony podażowej jako produkt instytucji edukacyjnych [działających w ramach swoich celów i ograniczeń (Hoxby, 2019)] – w kontekście wpływu na wzrost gospodarczy ujmowana jest przez pryzmat wielu kanałów oddziaływania. Kolejno, edukacja wpływa jako zyski prywatne z zainwestowanego kapitału ludzkiego poszczególnych jednostek, jako efekty zewnętrzne – wspornik innowacji technologicznych i poprzez to przyczynę do efektywniejszego wykorzystania pracy i kapitału [wzrost wydajności i w efekcie dochodów (Aghion i Boustan, 2009)]. Szczególną rolę w tym zakresie przypisuje się edukacji ekonomicznej, udrażniającej kanały wpływu na sprawność obsługi gospodarczych sfer funkcjonowania społeczeństw.

Sprowadzanie świata rzeczywistego do sali dydaktycznej i przenoszenie sali dydaktycznej do świata rzeczywistego to znacząca zmiana w sposobie nauczania ekonomii, w tym ekonomii społecznej (Farias i Balardini, 2018), szczególnie w warunkach pokryzysowych. Studenci poddawani alternatywnym, eksperymentalnym metodom pedagogicznym w zakresie edukacji ekonomicznej osiągnęli lepsze wyniki dydaktyczne (Emerson i English, 2016). Podkreśla się jednocześnie walory przenoszenia edukacji poza salę dydaktyczną oraz współtworzenia jej ze studentami. Takie przygotowanie do działania zawodowego w XXI wieku (Davidson, 2014) nie tylko wskazuje na problemy otaczającej rzeczywistości, ale także na nie uwrażliwia. Praca współczesnego nauczyciela ekonomii nie kończy się na krytycznym myśleniu, ale ma przynosić krytyczny wkład (Davidson, 2014). Uczenie ekonomii we współczesnej rzeczywistości gospodarczej naznaczone jest imperatywem przenoszenia metod edukacyjnych z formuły kaznodziejskiej do włączania studentów w proces uczenia się [prowadzenie dyskusji (Becker, 2000), realizowanie dydaktycznych projektów w praktyce gospodarczej]. Angażowanie studentów w pogłębione analizowanie złożonych problemów odnoszące się do ubóstwa czy nierówności społecznych stanowi udział w realnych doświadczeniach, które studenci mogą postrzegać wyraźniej i pełniej w trybie uczenia się poprzez działanie. Szczególnie promuje się podejścia pedagogiczne, które wzmacniają uczniów w kierunku krytycznego myślenia, refleksji czy uaktywniania się w rozwiązywaniu problemów świata rzeczywistego. Aktywne uczenie ma na celu zachęcenie studentów do pomnażania już posiadanej przez nich wiedzy, a także otwieranie ich na przekazywanie swoich doświadczeń oraz wiedzy na forum społeczności grupy akademickiej (Davidson, 2017).

Edukacja z zakresu funkcjonowania przedsiębiorstw społecznych obejmuje wprowadzanie do szkolnictwa wyższego pojedynczych kursów, poprzez moduły, aż do pełnych programów studiów na poziomie studiów pierwszego, drugiego stopnia, jak również podyplomowych (np. The Open University i inne w Wielkiej Brytanii, UNED w Hiszpanii, ale także instytucje edukacyjne w Belgii, Francji, Włoszech, Chorwacji, Czechach, Słowenii i in.). Taka formuła otwiera możliwości rozwijania analizy problemów odnoszących się do tego pojedynczego sektora, kształcenia kadr na potrzeby rozwiązywania jego problemów, a także szerzej uświadamiania i promowania idei przedsiębiorczości społecznej. Szczególnie w raportach z Niemiec i Niderlandów wskazuje się na walory praktycznego wymiaru edukacji. Obiecującym kierunkiem rozwoju edukacji z zakresu funkcjonowania

przedsiębiorstw społecznych są oferty edukacyjne w wymiarze nauki przez całe życie (*lifelong learning*). Wzrasta jednocześnie zainteresowanie przedsiębiorstwami społecznymi w pracach dyplomowych i doktorskich, co pozwala upatrywać wzmocnienia trendu analitycznego i akademickiego wymiaru prowadzonych prac. Tym sposobem tworzy się i utrzuca sieci współpracy badawczej, nauczycieli i studentów na rzecz systematyzacji i stabilizacji systemu edukacji z zakresu przedsiębiorczości społecznej (KE, 2020) – cech, których brakuje w edukacji dostarczanej przez organizacje pozarządowe i inne [huby, inkubatory, akceleratory, banki (KE, 2020)].

1.2. Specyfika studiów dualnych

Formuła studiów dualnych obejmuje edukację na profilu praktycznym studiów akademickich, która angażuje studenta dodatkowo w kształcenie zawodowe na uczelni oraz praktyki w organizacjach.

Studia dualne są osadzone historycznie w systemie cechowym kształcenia zawodowego. W ramach tego systemu praktyki stanowiły narzędzie stabilizacji rozwoju danej branży dzięki przyjmowaniu do cechu utalentowanej siły roboczej. Skodyfikowany w systemie prawa i ustandaryzowany szczególnie silnie w Niemczech system współpracy państwa, sektora prywatnego i związków zawodowych stanowi podwaliny efektywnego utrzymywania dualnego systemu edukacji wielu współczesnych gospodarek. Szczególnie pilnie konieczność podbudowy systemu edukacji na praktyce ujawnia się w dobie silnej konkurencji globalnej, gdzie nie tylko imperatyw zysku określa poszczególne inicjatywy biznesowe, ale jednocześnie odpowiedzialność przedsiębiorstw za tworzenie prosperujących, w tym co najmniej neutralnych środowiskowo modeli biznesowych.

Prowadzenie dydaktyki i badań blisko użytkowników sektorowych pozwala na łączenie szeroko dostępnych umiejętności pracowników sektora, wkomponowanych w długoterminowe zobowiązania wobec quasi-profesjonalnej tożsamości zawodowej i w ramach mechanizmów współdecydowania w zarządzaniu firmą (Streeck, 1997). Dualna podbudowa studiów wyższych jest poszukiwaniem rozwiązań, które optymalnie mają prowadzić do regularnych sprzężeń zwrotnych między pracą w terenie a procesem badawczo-rozwojowym i dydaktycznym, skutkujących ciągłym uczeniem się i modyfikowaniem technik postępowania. Zaangażowanie organizacji przystępujących do projektu dualnego jako partnerów stabilizowane jest poprzez wzmacnianie ich skłonności do alokowania zasobów na szkolenia poza organizacją, jeśli tylko ocenią je jako przynoszące im korzyści. Motywacja uczelni oparta jest głównie na możliwości dostosowania programów kształcenia tak, aby poprawić pozycję ich absolwentów na rynku pracy (Remington, 2017).

1.3. Czynniki stymulujące i hamujące rozwój studiów dualnych

Zasadniczym źródłem stymulacji rozwijania studiów dualnych jest narastająca potrzeba dostosowania programów nauczania do dynamicznie pojawiających się potrzeb dydaktycznych, ujawniających konieczność koncentracji na indywidualizacji analitycznej, zarówno w wymiarze przedmiotowym (ujawniające się problemy wymagają dostosowanych do nich metod analitycznych), jak i podmiotowym (każda osoba partycypująca w analizach może wnieść wartość poznawczą). Dostosowywanie programów nauczania do potrzeb przedsiębiorców, coaching, mentoring niosą ze sobą potencjał rozwijania większych kompetencji w zakresie wzmacniania działalności, a także rozwijania strategii, usprawniania metodyki

analiz, rozwijania narzędzi ocen wpływu, a także zarządzania interesariuszami (klientami, pracownikami, wolontariuszami).

Zasadnicze znaczenie w umacnianiu rozwoju edukacji z zakresu ekonomii społecznej ma budowanie potencjału wspierającego oddolne procesy rozwojowe z udziałem społeczności lokalnych, które byłyby wyposażane w narzędzia do tworzenia i prowadzenia nowych przedsiębiorstw społecznych na obszarach miejskich, a także oddalonych od ważnych centrów rozwoju obszarach wiejskich.

Istnieje pilna potrzeba budowania potencjału i wymiany wiedzy wśród osób zajmujących stanowiska urzędników służby cywilnej i menedżerów bankowych, którzy nie zawsze mogą być świadomi specyfiki przedsiębiorstw społecznych. Usprawnienie tego obszaru rozwoju idei ekonomii społecznej może prowadzić do niwelowania niewłaściwych decyzji i uciążliwych wymogów w zakresie zabezpieczeń inicjatyw społecznych czy w zakresie zarządzania przetargami publicznymi (KE, 2020).

Nadanie studiowaniu ekonomii społecznej profilu praktycznego mobilizuje proces uruchamiania zasobów na rzecz przedsiębiorstw społecznych powstających z grup społecznych i cechujących się deficytami umiejętności biznesowych i inwestycyjnych (opracowywanie planów finansowych, promocja swoich produktów i usług na rynku), a jednocześnie wzmacniania społecznych aspektów funkcjonowania przedsiębiorstw społecznych wywodzących się z sektora biznesu.

1.4. Cechy wspólne i szczególne studiów dualnych w wybranych krajach

Zasadniczym elementem studiów dualnych warunkującym skuteczność tego systemu kształcenia jest ścisła współpraca sektora, pracowników, uniwersytetu i rządu. Koszty szkolenia przyszłych pracowników dzielone są między partnerów społecznych i rząd, a podaż dobrze wykwalifikowanych pracowników traktowana jest jako dobro wspólnotowe. Korzyści z wyższej produktywności i zapewnienia miejsca zatrudnienia rozkładają się także między uczestniczących w procesie kształcenia partnerów.

System kształcenia dualnego jest szeroko rozpowszechniony w Niemczech² i krajach niemieckojęzycznych (Austria i Szwajcaria), a jego elementy są także stosowane w niektórych innych krajach europejskich, takich jak Dania i Szwecja (Furstenau, Pilz i Gonon, 2014), w części Belgii czy w Korei Południowej.

Tradycja studiów dualnych w Niemczech wyrasta z postrzegania zawodu nie tyle jako zajęcia czy stanowiska, ale jako tożsamości społecznej czy powołania. Ważne jest wypracowywanie publicznego konsensusu wokół wartości partnerstwa społecznego między pracą a kapitałem, warunkującego żywotność sektora małych i średnich przedsiębiorstw, które zasilają duże przedsiębiorstwa w wymagające umiejętnościowo zasoby pracownicze. Ważną rolę w budowaniu podwalin dualnego systemu edukacji odegrały działania stowarzyszeń branżowych, reprezentujących zarówno interesy właścicieli pracy, jak i kapitału. Swoją zasadniczą rolę odegrała także presja prokonkurencyjna wywierana na sektor; w Niemczech na przykład poprzez orientowanie proeksportowe produkcji krajowej [aby dzięki technologicznemu zaawansowaniu produkcji nie opierać jej na taniej produkcji masowej (Furstenau, Pilz i Gonon, 2014)].

² Więcej: Baethge, M. i Wolter, A. (2015) The German skill formation model in transition: from dual system of VET to higher education? *Journal for Labour Market Research* 48; Furstenau B., Pilz, M. i Gonon, P. (2014) The dual system of Vocational education and training in Germany – what can be learnt about education for (other) professions. W: Billett, S., Harteis, C. i Gruber, H. (red.), *International handbook of research in professional and practice-based learning*, Dordrecht–Heidelberg–New York–London: Springer.

Ścisła integracja nauczania akademickiego i szkolenia praktycznego odbywa się poprzez naprzemienne szkolenia teoretyczne na uczelniach i pracę w firmach. Firmy mają możliwość wyboru studentów i oferowania im płatnych umów. Treści teoretyczne są ustalane na podstawie wymagań praktyki, a cały program kształcenia jest uzgadniany pomiędzy poszczególnymi przedsiębiorstwami i uczelnią. Dualna koncepcja pozwala na zastosowanie szerokiej gamy interaktywnych metod nauczania i uczenia się, zapewniając jednocześnie ścisłe dostosowanie treści kursu do rzeczywistych potrzeb dzisiejszej gospodarki. Oprócz specjalistycznej wiedzy wymaganej w przyszłym zawodzie, studenci mają szansę na zdobycie wysokiego stopnia kompetencji społecznych.

Nadawanie studiowaniu wyższemu formuły dualnej szczególnie naznaczone jest warunkami instytucjonalnymi, rozumianymi jako współpraca między pracodawcami, związkami zawodowymi, szkołami i rządem (ministerstwo edukacji w zakresie kontroli standardów programów nauczania), a także określonymi konwencjami i preferencjami kulturowymi (Furstenau, Pilz i Gonon, 2014). Dlatego adoptowanie rozwiązań edukacyjnych opartych na dualnym systemie kształcenia reprezentuje przykład wypracowywania instytucjonalnych rozwiązań współpracy kluczowych interesariuszy procesu kształcenia (Remington, 2017). Tak ścisłe angażowanie stron zapewnia wspólną akceptację systemu, a także daje mocne podstawy jego legitymizacji na rynku pracy oraz zobowiązuje strony do stałego rozwoju programów nauczania, szkolenia i adaptowania do zawodu/ stanowiska pracy (Koudahl, 2010).

Umiejętność balansowania między chęcią zarobkowania a koniecznością oddawania zysków na cele społeczne, a także wykorzystywaniem wymiaru społecznego działalności jako swoistej akceleracji sprzedaży stanowi piwotalny obszar studiów ekonomii społecznej, będących podstawą późniejszych decyzji zawodowych absolwentów.

2. Studia dualne dla sektora ekonomii społecznej w Małopolsce

2.1. Metodyka analizy

Podjęta w niniejszym opracowaniu analiza stanowi próbę rozpoznania efektów uzyskanych z przeprowadzonych studiów dualnych oraz zarysowanie na tej podstawie preferencji zawodowych absolwentów oraz zmiany w postrzeganiu miejsca pracy w ramach gospodarki społecznej, w tym w kontekście spojrzenia na deficyty zasobowe ujawnione w trakcie analiz prowadzonych w ramach publikacji dotyczących zatrudnienia w przedsiębiorstwach społecznych w Małopolsce (Lulewicz i Śliwa, 2021).

Za pomocą połączenia metody analizy przypadku oraz techniki ankiety (ankiety wspomaganą komputerowo, CAWI) podjęto starania ukazania zmian postrzegania studiów i sektora ekonomii społecznej jako destynacji zawodowej przez studentów w dwóch okresach studiowania: na początku studiów (marzec 2020, po półrocznym okresie adaptacji na studiach; pierwsze badanie) oraz po zakończeniu studiów (czerwiec/lipiec 2021, po zakończeniu zajęć teoretycznych i praktycznych oraz odbyciu sześciomiesięcznego stażu w samodzielnie wybranych organizacjach; drugie badanie). Pytanie badawcze ogniskuje się wokół zmiany podejścia studentów do postrzegania gospodarki społecznej (sektora ekonomii społecznej, przedsiębiorstw odpowiedzialnych społecznie) w efekcie odbycia dualnej formuły studiów na kierunku ekonomia społeczna – projektu dydaktycznego postrzeganego jako laboratorium innowacji dydaktycznej.

Stawiana jest hipoteza, że ukończenie studiów na kierunku ekonomia społeczna w formule dualnej zauważalnie przełożyło się na wzrost dojrzałości w postrzeganiu problemów

związanych z funkcjonowaniem gospodarki społecznej. Rozwijają się jednocześnie następujące hipotezy szczegółowe:

- H1: studiowanie ekonomii w trybie dualnym postrzegane jest przez studentów jako wymóg głębszego wejrzenia nie tylko w problemy społeczne, ale i alternatywne sposoby rozwiązywania powstających na ich gruncie kryzysów,
- H2: studenci postrzegają studiowanie ekonomii społecznej w formule dualnej głównie jako próbę sprawdzenia swoich umiejętności w terenie,
- H3: studia ekonomiczne z zakresu ekonomii społecznej koncentrują uwagę studentów głównie na warstwie biznesowej i łączą oni swoją przyszłość zawodową bardziej z pracą dla sektora prywatnego niż sektora ekonomii społecznej.

2.2. Kierunek studiów dualnych a potrzeby kadrowe sektora

Dualna forma studiowania jest wciąż rozwijającą się formułą odbywania studiów wyższych w Polsce i w związku z tym naturalnie pozostawia wiele pytań i wątpliwości.

Menedżerowie przedsiębiorstw społecznych – organizacji zorientowanych przede wszystkim na tworzenie miejsc pracy dla osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, często mają do czynienia z pracownikami nieposiadającymi kwalifikacji i/lub doświadczenia zawodowego lub nierzadko posiadającymi cechy zmniejszające ich wydajność w pracy. Z punktu widzenia potencjału rozwojowego tej kategorii, właściwości przedsiębiorstw społecznych skutkują często niskimi przychodami, wysoką fluktuacją pracowników wykluczonych społecznie, narastającymi barierami działalności ekonomicznej [utrudnionym dostępem do bankowych źródeł finansowania (Lulewicz i Śliwa, 2021)]. Zapotrzebowanie na wsparcie finansowe i merytoryczne przedsiębiorstw społecznych występuje równoległe z istotnymi deficytami profesjonalnej kadry zarządczej w wielu przedsiębiorstwach społecznych.

Proponowany w formule dualnej model kształcenia akademickiego ma być odpowiedzią na zapotrzebowanie kadrowe sektora ekonomii społecznej. Niezbędne jest zadbanie o kompetencje dziedzinowe przyszłych pracowników, ale także, a być może w przeważającej mierze, o tzw. kompetencje miękkie, tj. biegłość w zakresie podstawowych umiejętności komunikowania się i pracy zespołowej, które stanowią kluczowe czynniki rozwojowe w organizacjach³. Studia dualne jako model łączenia zajęć akademickich z praktyką zawodową w przedsiębiorstwie lub innej organizacji odzwierciedlają w swojej koncepcji swoiste optymalizowanie doboru przedmiotów i ich treści spośród teoretycznych i praktycznych, a także doboru form praktycznego uczestnictwa studentów w procesie funkcjonowania danej organizacji. Ważnym elementem tej formuły studiowania jest otrzymywanie wynagrodzenia przez studentów za ich pracę w organizacjach, a także stypendiów z uczelni, co pozwala im w sposób zgodny z harmonogramem studiów wdrażać się w procesy pracy zawodowej. Dualność studiowania angażuje trzy warstwy dydaktyczne realizowane równoległe, tj. zajęcia akademickie zdominowane treściami teoretycznymi, zajęcia prowadzone przez praktyków – w tym pracowników organizacji przyjmujących studentów na staże oraz pracę studentów w ramach staży na rzecz organizacji. Często tak ogólnie zarysowana struktura studiów uzupełniana jest dodatkową ofertą obejmującą warsztaty doskonalące, wizyty studyjne w innych organizacjach i in.

³ Więcej: Detyna, B. (2016). Studia dualne jako źródło potencjalnych korzyści dla różnych grup interesariuszy, w tym rozwoju postaw przedsiębiorczych i kompetencji zawodowych studentów. *Edukacja Ekonomistów i Menedżerów*, 2(40), 81–98.

3. Wnioski z badań

Wdrożony w 2019 roku dwuletni program studiów na kierunku ekonomia społeczna w Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie (Murzyn i Śliwa, 2020) był efektem jednoczesnego rozpoznania specyfiki zapotrzebowania sektora oraz potrzeb rynku pracy, a także zainteresowania studentów nauk społecznych ofertą dydaktyczną obejmującą zagadnienia ekonomiczne w wersji zakładającej silne zakorzenienie w problemach społecznych zabezpieczanych w ramach sektora ekonomii społecznej oraz przez przedsiębiorstwa odpowiedzialne społecznie. Innowacyjność dydaktyczna kierunku przejawiała się dualnością studiów oferowanych na drugim stopniu nauczania akademickiego.

Nazwanie projektu akademickim laboratorium innowacji dydaktycznej kryje w sobie nie tylko zarysowane w części teoretycznej rozdziału elementy specyfiki dualnej formuły studiowania (głównie dostosowanie planów studiów do wymogów stawianych przez pracodawców, tworzenie przestrzeni dydaktycznej dedykowanej konkretnie wybranej branży dzięki wsparciu publicznego systemu nauczania), ale ukazuje także nastawienie na specyfikę pracy w podmiocie ekonomii społecznej lub firmie wdrażającej społeczne inicjatywy, które otrzymują wsparcie w zakresie dydaktyki i warsztatu pracy. Uczestnik studiów dualnych weryfikuje swoją wiedzę teoretyczną uzyskaną na uczelni i ma bezpośrednie możliwości wykorzystania jej w praktyce poprzez przydzielenie określonych zadań wykonywanych w danej organizacji na co dzień. Ze strony uczelni formuła taka pozwala rozwinąć bardziej efektywne wsparcie w zakresie lepszego dopasowania oferty edukacyjnej do potrzeb rynku pracy, a także zaproponować dydaktykę warsztatu pracy na rzecz konkretnej branży.

Na uczestników studiów dualnych narzucane są wymogi wykazania się samodzielnością i brania odpowiedzialności za wykonywane obowiązki. Ocena pracy studenta w organizacji przekazywana jest po zakończeniu stażu przez każdego mentora za pomocą ankiety zwrotnej, w której weryfikowane są także zdobyte przez studenta kompetencje. Zarówno przed rozpoczęciem, jak i po zakończeniu staży odbywały się spotkania studyjne, w których brali udział studenci, przedstawiciele organizacji zainteresowanych podjęciem współpracy w ramach studiów dualnych i pracownicy UP. Weryfikacja dostosowania oferty edukacyjnej do potrzeb organizacji następowała na etapie konsultacji kart programowych każdego przedmiotu praktycznego przez pracodawców, a także ankiet przeprowadzanych po każdym kursie o charakterze praktycznym.

W ramach prowadzonych badań respondentami (uczestnikami projektu) były głównie kobiety (ponad 80%), w dużej mierze z małym doświadczeniem zawodowym (poniżej roku) w pierwszym badaniu i umiarkowanym (od jednego do trzech lat) w drugim badaniu, pochodzące ze wsi (w ponad połowie), z bardzo słabym doświadczeniem w wolontariacie (blisko połowa w pierwszym i drugim badaniu deklarowała brak doświadczenia w wolontariacie), posiadające głównie jedno rodzeństwo.

Ankietowani studenci określili łączenie nauki na studiach wyższych z pracą zawodową w ramach planu studiów jako bardzo dobry sposób na zdobycie wyższego wykształcenia. Opinia taka wyrażona w pierwszym badaniu nie zmieniła się pod koniec realizacji projektu studiów dualnych. Praktyczny wymiar studiów był przez studentów postrzegany głównie jako bardzo dobre uzupełnienie wiedzy (90,5% respondentów w pierwszym badaniu i 77,3% respondentów w drugim badaniu). Wyraźnie wzrósł jednocześnie odsetek studentów dostrzegających trudności z łączeniem czasu pracy i czasu nauki w ramach tej formuły studiowania.

Na tle zaprezentowanych definicji ekonomii społecznej studenci, zarówno w pierwszym, jak i w drugim badaniu, eksponowali bardziej akcent socjalno-społeczny w ekonomii społecznej (odpowiednio 81% i 86,3% definicji) niż elementy ekonomiczno-biznesowe działalności sektora ekonomii społecznej. Najmocniej eksponowane w ramach prezentacji tych definicji było pojęcie wykluczenia. Jednak wskazana hierarchia najbardziej liczących się wyznaczników pracy zawodowej może obrazować bardziej przedsiębiorcze (niż prospołeczne) podejście do realizacji zadań zawodowych. Respondenci wskazali, że najbardziej liczące się w pracy zawodowej są: zaangażowanie (81% respondentów), a także samorealizacja (43% w pierwszym badaniu i 54,5% w drugim badaniu) oraz na trzecim miejscu (szczególnie po drugim badaniu) wydajność w pracy zawodowej. Dopiero jako czwarty wyznacznik (ostatni) wymieniona była wrażliwość (19% w pierwszym badaniu i 32% w drugim badaniu), co można interpretować jako wyraźne dostrzeganie sposobów rozwiązywania kryzysów społecznych za pomocą podejść bardziej probiznesowych.

Ponadto staż jako filar studiów dualnych traktowany był w opinii studentów przede wszystkim jako szansa na zdobycie doświadczenia zawodowego (ponad 90% odpowiedzi) oraz jako element procesu dydaktycznego (ponad 40%). Staże miały także zwiększać umiejętności studentów (opinia blisko 86% w pierwszym badaniu, ale już 68,2% w drugim badaniu), umożliwić nabycie większej orientacji zawodowej (odnośnie miejsca/stanowiska pracy) dla ponad 76% w pierwszym badaniu, ale już 68,2% w drugim badaniu. Wzrosło przekonanie studentów o tym, że staże powinny być obowiązkowe na każdym kierunku studiów (z 52,4% w pierwszym badaniu do 77,3% w drugim badaniu). Najmniej osób, zarówno w pierwszym, jak i w drugim badaniu (ok. 14%), uważało, że staże na studiach pozwalają wykształcić w sobie większą wrażliwość na problemy ludzi.

Dodatkowo niska wydajność pracowników identyfikowana była głównie jako efekt złej organizacji pracy (ponad 80% respondentów w pierwszym i drugim badaniu) czy brak zaangażowania (66,7% w pierwszym badaniu i 77,3% w drugim badaniu). Wskazywano także na winę po stronie niekompetentnego menedżera lub nieodpowiedniego sprzętu. Nie dopatrywano się tych źródeł w braku zdolności manualnych czy ograniczeniach ruchowych.

Jednocześnie przeważająca większość studentów w pierwszym i drugim badaniu wskazała na zaangażowanie w wolontariat jako możliwość zetknięcia się z ludzkimi problemami (ponad 76% w pierwszym badaniu i ponad 77% w drugim badaniu). Ponad połowa widziała też w wolontariacie szansę na zdobycie doświadczenia zawodowego.

Poprawę efektywności działania podmiotów ekonomii społecznej (pes) ankietowani studenci upatrują szczególnie w większej promocji działalności pes oraz w komercjalizacji ich działań.

W odpowiedziach na pytanie dotyczące wrażliwości na ludzkie słabości respondenci wskazywali na możliwości rozwiązywania problemów wyłaniające się nie tylko w sektorze non profit (około 28% odpowiedzi w pierwszym i drugim badaniu), w sektorze państwowym (14% w pierwszym badaniu, a 18% w drugim badaniu) czy w sektorze prywatnym (19% w pierwszym badaniu i 9% w drugim badaniu), ale w każdym sektorze gospodarki (prawie 67% w pierwszym badaniu i 59% w drugim badaniu).

Podejmowanie własnych inicjatyw (zaangażowanie), odważna realizacja projektów (samorealizacja) czy skuteczne rozwiązywanie problemów (wydajność) jako typowe wyznaczniki postawy przedsiębiorczej są warunkiem koniecznym efektywnej reakcji na wyłaniające się kryzysy i konieczność adoptowania się w ramach trwających transformacji społecznych. Takie postawy studentów wobec problemów zawodowych i ich rozwiązywania świadczą o potwierdzeniu hipotezy pierwszej (H1).

Studenci zidentyfikowali problemy z odnalezieniem się na rynku pracy jako wynikające głównie ze strachu przed niepodołaniem wyzwaniom (71% w pierwszym badaniu i 77% w drugim badaniu) czy nieposiadaniem odpowiednich kompetencji (ponad 50% respondentów w obu badaniach). Dlatego akcentowane w odpowiedziach na temat kryteriów wyboru studiów przez studentów kwestie związane ze sprawdzaniem i rozwijaniem umiejętności pracy „w terenie” (tj. pracy w zespole w prawdziwej organizacji, wobec realnych problemów, w ramach rzeczywistego ryzyka) uzasadniają traktowanie dualnej formuły studiowania jako przede wszystkim formalnego połączenia nauki akademickiej z odbywaniem stażu. Staż ma przede wszystkim pozwolić na zdobycie doświadczenia zawodowego (jedna z odpowiedzi, wobec której studenci byli najbardziej zgodni, tj. udzieliło jej ponad 90% respondentów). W ten sposób można uznać za potwierdzoną pozytywnie hipotezę drugą (H2).

Naczelnym motywem kierującym wyborem dualnej formuły studiów jest w ponad 90% odpowiedzi możliwość odbycia płatnych staży oraz chęć pracy w sektorze prywatnym w ponad 80% w drugim badaniu, a także kierowanie się przy wyborze kariery zawodowej możliwością osiągnięcia wysokich dochodów (blisko 70% odpowiedzi w drugim badaniu). Wskazanie na niskie płace osiągnane w sektorze ekonomii społecznej jako czynnik demotywujący do pracy w nim, przemawiają za ostrożnymi przewidywaniami co do bezpośredniego przekładania się kształcenia kadr dla ekonomii społecznej na poziomie drugiego stopnia studiów wyższych na zwiększenie ilości profesjonalnie przygotowanej kadry pracującej dla podmiotów ekonomii społecznej, ośrodków wsparcia ekonomii społecznej czy innych instytucji działających na rzecz rozwoju sektora ekonomii społecznej. Najbardziej przemawiającymi dla studentów kryteriami wyboru kariery zawodowej były większa możliwość rozwoju (71,4% w pierwszym badaniu i 63,6% w drugim badaniu) oraz stabilność pracy (77,3% w pierwszym badaniu i 66,7% w drugim badaniu). Umiarkowanie pozytywne oczekiwania można bazować na wskazaniach przez studentów na niskie płace jako demotywujące do pracy głównej w sektorze ekonomii społecznej, ale możliwej dla nich jako zajęcie dodatkowe (ponad 50% w pierwszym badaniu i ponad 30% w drugim badaniu). Niskie płace zostały ocenione jako zrozumiałe i akceptowalne przez ponad 30% respondentów w pierwszym badaniu i ponad 40% w drugim badaniu. Zwiększyła się jednak w drugim badaniu ilość odpowiedzi wskazujących, że nie ma dla respondentów znaczenia kwestia niskich płac (z 9,5% do blisko 23%). Jednocześnie istotnie wzrosła (z 4,8% do 13,6%) liczba osób, które absolutnie nie są w stanie zaakceptować niskich płac i nie będą z tego powodu wykonywać pracy na rzecz sektora ekonomii społecznej. Dane te potwierdzają prawdziwość trzeciej hipotezy (H3).

Można uznać, że ukończenie studiów na kierunku ekonomia społeczna w formule dualnej przełożyło się na wzrost dojrzałości postrzegania problemów związanych z funkcjonowaniem gospodarki społecznej. Potwierdzenie stanowić może fakt, iż wysoki odsetek respondentów uważa, że:

- zła organizacja pracy i brak zaangażowania są przyczyną niskiej wydajności pracy,
- promocja i komercjalizacja działalności stanowią podstawy wzrostu efektywności działania pes,
- praca wolontariacka stanowi możliwość zetknięcia się z ludzkimi problemami, ale jednocześnie zdobycie doświadczenia zawodowego,
- wrażliwość na ludzkie słabości kryje w sobie możliwości rozwiązywania wyłaniających się problemów w organizacjach każdego sektora,
- w wykonywaniu pracy zawodowej najbardziej liczy się zaangażowanie, samorealizacja, wydajność w pracy, a następnie wrażliwość.

4. Dyskusja

Kierunek studiów w obszarze ekonomii społecznej ze względu na specyfikę działania tego sektora ma sens jedynie wówczas, gdy nadana mu zostaje silna podbudowa programowa oparta na pracy w organizacji.

Praktyczny (zamiast akademickiego) profil powstałego kierunku studiów, wdrożenie kierunku w tryb studiów dualnych, nadawanie przedmiotowi praktyki zawodowe szczególnego wymiaru, ciągła współpraca, współtworzenie i uczestnictwo w ważnych inicjatywach promocji sektora stanowią o potencjale oferty edukacyjnej.

Profil absolwenta w ramach programu studiów został szeroko zakrojony. Jest to osoba przygotowana do pracy bezpośrednio na rzecz rozwoju podmiotów ekonomii społecznej, pośrednio w ramach aktywności promujących idee, dobra i cele przedsiębiorczości społecznej, a także przygotowana do inicjowania działań z zakresu społecznej odpowiedzialności biznesu w przedsiębiorstwach nastawionych na zysk. I nawet jeśli profil ten w większym czy mniejszym stopniu rozminie się z faktycznymi miejscami pracy, które zdobędą absolwenci kierunku, efektem o znaczeniu kluczowym jest otwieranie im w ramach kierunku możliwości nabycia wiedzy oraz doświadczenia, a także skorzystania z próby pracy w różnych środowiskach zawodowych.

Praktyki studenckie i wolontariat wspierają proces samoorientacji studentów, co stanowi ich preferencje zawodowe, a także są doskonałym laboratorium do wypracowywania nowych podejść do dydaktyki zawodu, zdobywania doświadczeń zawodowych – pierwszych sukcesów i porażek, pierwszych kroków w karierze zawodowej, jakkolwiek zostanie ona w późniejszym etapie rozwinięta.

Studia dualne bardziej niż studia w tradycyjnej formule akademickiej usamodzielniają studenta zawodowo. Spośród ankietowanych uczestników studiów dualnych ofertę współpracy lub pracy po pierwszych trzech lub po sześciu miesiącach staży otrzymało 50% studentów. Studia dualne stanowią ważne narzędzie sprawdzenia umiejętności miękkich, które pozostają niesprawdzalne, tak jak wiedza czy tzw. umiejętności twarde na egzaminie czy kolokwium.

Studia dualne stanowią optymalizację łączenia dydaktyki teorii i praktyki w ramach modelu studiowania akademickiego.

Przedsiębiorstwa (współtwórcy programów nauczania) wskazują na strategię *win-win* w ramach współpracy na studiach dualnych. Akcentują, że kształcenie pracownika jest czasochłonne i kosztochłonne, a ta współpraca przynosi lepszą ofertę dla potencjalnych pracowników, obniżkę kosztów szkoleniowych oraz rotacyjnych w przedsiębiorstwach. Ponadto studia dualne przyczyniają się istotnie do nabywania kompetencji miękkich nie-nabywalnych w innym otoczeniu niż przedsiębiorstwo, organizacja pozarządowa czy inna instytucja. Wartością dodaną wynikającą z inwestowania w studia dualne jest także zdobywanie przez przyszłych pracowników całościowego obrazu poszczególnych problemów. Pozwala to zyskiwać inne perspektywy poszczególnych koncepcji czy rozwiązań wdrażanych w organizacjach oraz rozpoznawać np. predyspozycje interpersonalne.

Absolwent studiów dualnych nie tyle zostaje wyszkolony do pracy na rzecz danego przedsiębiorstwa, co przygotowany do wzajemnego rozpoznawania problemów z pracownikami firmy, wyposażony w narzędzia do budowania większej świadomości dalszej ścieżki swojej kariery. Organizacja przyjmująca studenta na staż zyskuje możliwość rozpoznania predyspozycji zawodowych u studenta (do kierowania zespołami, do pracy analitycznej). Uwarunkowania współpracy studentów i organizacji w ramach studiów dualnych wpływają

na ukształtowanie pracy na rzecz organizacji na najbliższe lata. Decyzje o zatrudnieniu stażystów w ramach dualnej formuły studiowania okazują się z reguły bardziej trafionymi niż te wynikające z rekrutacji tradycyjnej już z samych oszczędności czasu i pieniędzy, które pochłania rekrutacja czy rotacja pracowników. Dualna formuła studiów jest szczególnie korzystna w przypadku przygotowywania pracowników na te stanowiska pracy, które są trudne do zasymulowania w warunkach nauki akademickiej. Wartościami niesionymi przez dualną formułę studiów jest także gotowość absolwentów-pracowników do podejmowania wyzwań już im znanych oraz otwartość na dalszą edukację i szkolenie w organizacji (ale w zakresie o wiele mniejszym niż inwestycje szkoleniowe na rzecz osób przyjmowanych jako nowe). Studenci w trakcie dualnej formuły studiów mają tworzone liczne możliwości uświadamiania sobie swoich predyspozycji zawodowych, swoich lęków, przewag, ale także uciążliwości określonego miejsca pracy. W tym kontekście ważne są motywacja i chęci samych studentów, w tym skutkujące samoselekcją na dane stanowisko.

Zakończenie

Korzyści z dualnie formowanych studiów ujawniają się nie tylko po stronie uczelni i studentów, ale także istotnie wzmacniają procesy zarządcze organizacji przyjmującej studentów na staż. Korzyści ze studiów dualnych po stronie uczelni (wzbogacenie oferty), studentów (poznanie przedsiębiorstwa, pełniejsze rozpoznanie swoich preferencji zawodowych pod względem danej branży, wykonywanej pracy/ zajmowanego stanowiska pracy, zdobycie praktycznej wiedzy i doświadczenia) i organizacji przyjmującej na staż (minimalizacja problemów z zatrudnieniem – oszczędności w kosztach rotacji pracowników, kosztach wobec zewnętrznych firm rekrutacyjnych, wpływ na rozwój przyszłego pracownika) przekładają się jednocześnie na lepsze parametry ekonomiczne i zatrudnieniowe w gospodarce ogółem.

Studia dualne zapewniają, że student jest pracownikiem firmy i otrzymuje zadania, które są dostosowane do jego rosnących możliwości. Jeśli firma jest skłonna zawrzeć ze studentem umowę o pracę po zakończeniu kształcenia dualnego, zyskuje pracownika, który zna organizację pracy w firmie. Na bieżąco student-stażysta korzysta z wiedzy na temat twardych i miękkich umiejętności bardziej doświadczonych współpracowników. Realne warunki pracy zawodowej, z którymi student ma do czynienia w trakcie studiów dualnych pozwalają mu ocenić jego możliwości zawodowe i chęci do wykonywania pracy na różnych stanowiskach, a nie przekonywać się o tym dopiero po zakończeniu studiów, w momencie podjęcia pracy. Niebagatelną korzyścią dla uczestników studiów dualnych jako osób aktywnych już zawodowo ze względu na wiek jest zarabianie pieniędzy od samego początku studiów dzięki pracy w ramach staży. Absolwenci studiów dualnych zdobywający wykształcenie zawodowe oceniani są jako dobrze przygotowani do wejścia na rynek pracy w młodym wieku, a organizacje przyjmujące na staż w trakcie studiów dualnych chętniej zatrudniają takie osoby po zakończeniu nauki (Jacoby, 2014). W takim podejściu systemowym do kształcenia upatrywana jest możliwość obniżania stopy bezrobocia wśród osób młodych, czego przykładem były (Eurostat, 2007–2016) i pozostają (Eurostat, 2020–2021) Niemcy czy Austria. W dualnym systemie nauczania upatrywany jest także czynnik sprzyjający dobrej kondycji przedsiębiorstw niemieckich konkurujących na rynkach międzynarodowych.

Dualność studiowania kryje w sobie pewne wiązki idei systemu pedagogicznego przekazywanych przez Roberta Owena. Wskazują one na otaczające człowieka warunki życia jako kluczowe dla kształtowania jego charakteru, a także na praktykowanie dobrych

obyczajów i niedopuszczanie do zaniedbywania umysłów oraz dbałość o „wszechstronny, racjonalny rozwój charakteru i umysłu” (Owen, 1948, 75) jako wyznaczniki żywotne dobrostanu społecznego.

Bibliografia

- Aghion, P., Boustan, L., Hoxby, C. i Vandenbussche, J. (2009). *The Causal Impact of Education on economic growth: Evidence from U.S.* Pobrano z <https://scholar.harvard.edu/aghion/publications/causal-impact-education-economic-growth-evidence-us>
- Baethge, M. i Wolter, A. (2015). The German skill formation model in transition: from dual system of VET to higher education? *Journal for Labour Market Research*, 48, 97–112.
- Becker, W. (2000). Teaching economics in the 21st century. *The Journal of Economic Perspectives*, 14, (1), 109–119.
- Davidson, C. N. (2014). Why higher education demands a paradigm shift? *Public Culture*, 26(1), 3–11.
- Davidson, C. N. (2017). *The New Education: How to revolutionize the university to prepare students for a world in flux*. New York: Basic Books.
- Detyna, B. (2016). Studia dualne jako źródło potencjalnych korzyści dla różnych grup interesariuszy, w tym rozwoju postaw przedsiębiorczych i kompetencji zawodowych studentów. *Edukacja Ekonomistów i Menedżerów*, 2(40), 81–98.
- Ekonomia społeczna – co to takiego? (2019). W: Małopolskie Obserwatorium Rozwoju Regionalnego, *Dziewiąta edycja badania opinii mieszkańców Małopolski*. Kraków: Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego. Pobrano z <https://www.obserwatorium.malopolska.pl/blog/dziewiąta-edycja-badania-opinii-mieszkanow-malopolski/>
- Emerson, T. L. N. i English, L. K. (2016). Classroom experiments: teaching specific topics or promoting the economic way of thinking? *The Journal of Economic Education*, 47(4), 288–299.
- Eurostat. *Youth unemployment figures, 2007–2016*. Pobrano 4 stycznia 2022 z [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Youth_unemployment_figures,_2007-2016_\(%\)_T1.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Youth_unemployment_figures,_2007-2016_(%)_T1.png)
- Eurostat. *Youth unemployment figures, 2020–2021*. Pobrano 4 stycznia 2022 z https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/une_rt_m/default/table?lang=en
- Farias, Ch. i Balardini, F. (2018). Teaching social economics. Bringing the real world into the classroom and taking the classroom into the real world. *International Journal of Social Economics*, 46(2), 960–976. [DOI:10.1108/IJSE-05-2018-0253]
- Furstenau, B., Pilz, M. i Gonon, P. (2014). The dual system of Vocational education and training in Germany – what can be learnt about education for (other) professions. W: S. Billett, C. Harteis i H. Gruber (red.), *International handbook of research in professional and practice-based learning* (s. 427–460). Dordrecht–Heidelberg–New York–London: Springer-Dordrecht.
- Hoxby, C. (2019). Program Report: Economics of education. *The Reporter*, 1. Pobrano z <https://www.nber.org/reporter/2019number1/program-report-economics-education>
- Jacoby, T. (2014). Why Germany is so much better at training its workers. *The Atlantic*, October 16. Pobrano z <https://www.theatlantic.com/business/archive/2014/10/why-germany-is-so-much-better-at-training-its-workers/381550/>
- Komisja Europejska (2020). Raport *Social Enterprises and their ecosystem in Europe*.
- Koudahl, P. D. (2010). Vocational education and training: dual education and economic crises. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 9, 1900–1905.

Lulewicz, M. i Śliwa, R. (2021). Zatrudnienie w przedsiębiorstwach społecznych. W: E. Radomska, J. Pach i P. Nowak (red.) *Ekonomia i przedsiębiorczość społeczna. W kierunku poszukiwania efektywnych, innowacyjnych sposobów rozwiązywania problemów społecznych i środowiskowych* (s. 137–152). Warszawa: Wydawnictwo CeDeWu.

Murzyn, D. i Śliwa, R. (2020). Program studiów wyższych rozpoczynających się w roku akademickim 2019/2020. *Ekonomia Społeczna. Studia II stopnia (łącznie z Planem Studiów)*, zatwierdzone przez Radę Wydziału Politologii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie z dnia 28.03.2019, z późniejszymi zmianami Rady Instytutu Prawa, Administracji i Ekonomii z dnia 23.01.2020 r. oraz zmianami Rady Instytutu Prawa, Administracji i Ekonomii z dnia 28.05.2020 r.

Owen, R. (1948). *Wybór pism*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Wiedza.

Remington, T. F. (2017). Business-government cooperation in VET: a Russian experiment with dual education. *Post-Soviet Affairs*, 33(4), 313–333.

Streeck, W. (1997). German Capitalism: Does It Exist? Can It Survive? *New Political Economy*, 2(2), 237–256.

